

Россия Федерациязының чырыдыышкын яамызы
Тыва Республиканың өөредилге яамызы
Чөөн-Хемчик кожууннун өөредилге эргелели
Тус чернин бюджеттиг ниити билигнин өөредилге чери
Чыргакы ортумак школазы

Директорнун өөредилге
талазы-биле оралакчызы
1 дугаар дужаалы-биле
чөпшээрэн.
Донгак О.М.
« 29 » август 2024г

Школа директорунун
1 дугаар дужаалы-биле
бадылаан.
Ооржак Ч.Н.
« 02 » сентябрь 2024г

5-ки класска

тыва дыл эртеминиң

ажылчын программазы.

Тыва дыл болгаш чогаал башкызы

Хен-оол Оксана Баламовна.

2024-2025 өөредилге чылы

Чыргакы, 2024г

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

5 класстың “Кол ниити өөредилгениң «төрээн (тыва) дыл» эртеминге ажылчын өөредилге программасын” Федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының негелделеринге дүүштүр тургускан болгаш Федералдыг ажылчын программага (авторлары: Доржу К.Б, Сарыглар Ч.А., 2023ч) дүүштүр кылып тургускан.

ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ НИИТИ ТАЙЫЛБЫРЫ

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарыга таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу боттанмышаан. Тыва дыл күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже соңгулдаларның дылы, официалдыг херектер эмгелээринин, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер болгаш өөредилгениң, культураның дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажылаттынып турар.

Тыва улустуң төрээн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандырат; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системасында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шингээди алырынга өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарының болгаш шинчилээринин дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалыының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медреселдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрээн дылынга хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрээн дылынга өөредилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрээн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга улуг ужур-дузалыг.

Программаны тургузарынга үндезин болган **нормативтер болгаш эрге-хоойлу баазазы:**

- 2012 чылдың декабрь 29-та үнген 273-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузу (п. 4, 14-кү кезээ);
- 2018 чылдың август 3-те үнген 317-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузунда 11 болгаш 14 кезектеринде өскерилгелер дугайында» Федералдыг хоойлу;
- Тыва Республиканың үндезин хоойлузу (Конституция, 5 кезээ)
- «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-І, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ СОРУЛGAZY:

Кол ниити өөредилгениң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр «Төрээн (тыва) дыл» эртемниң утказын шингээдири; баш бурунгаар планнаттыг бот-тускайлаң, предметтиг болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түнелдерни өөреникчилерниң чедип алыры; харылзаажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтут) компетенцияларны чедип алыры болгаш сайзырадыры.

ПРОГРАММАНЫҢ КОЛ УТКАЛЫГ ШУГУМНАРЫ

Программада өөреникчилерниң коммуникативтиг, дыл (дыл эртемниң), культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг **үш уткалыг шугумну** айыткан:

- коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы.

Бирги уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы» деп бөлүктө кирип турар «Чугаа болгаш чугаалажып харылзаажыры», «Чугаа чорудулгазы», «Чугаа культуразы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерде илереттинген.

Ийиги уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш ооң кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Дыл дугайында эртемниң кезектери» деп бөлүктөр кирип турар.

Үшкү уткалыг шугумда төрээн дылдың тыва чоннуң төөгүзү болгаш уран чүүлү-биле, чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы-биле база Россияның өске чоннарының дыл болгаш культура талазы-биле сырый харылзаалыгын көргүскен, тыва дылдың өске кезектери-биле чергелештир өөредир «Дыл болгаш культура» деп кезээ кирген. Ону тыва дылдың шупту кезектери-биле чергелештир киириштирип өөредир.

ЭРТЕМНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Өөредилге планында «Төрээн (тыва) дыл» эртемни өөредиринге 5-ки класка неделяда 2 шак (чылда 68 шак) көрдүнгөн.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ УТКАЗЫ (5 КЛАСС)

Диалог дугайында билиг.

Монолог. Фонетика дугайында билиг.

Үн – дылдың эң бичии кезии.

Чугаа органнары болгаш чугаа үннериниң тургустунары.

Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелери (шынарлары)

Ажык үннерниң бөлүктээшкини: кыска, узун, өк-биле адаар; мурнуу одуругнуң (чымчак), арты одуругнуң (кадыг), эрин-биле адаар болгаш адавас.

Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм).

Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини: ыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар).

Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чурumu болгаш дөмейлежири. Ийи ажык үн аразынга дүлей ажык эвес үннерниң ыткыр үннер-биле солчуру.

Фонетиктиг транскрипция болгаш ооң чамдык демдектери.

Слог.

Тыва дылда ударение.

Орфоэпия дугайында билиг.

Чугаа үннерин болгаш ударениени адаарының кол дүрүмнери.

Графика

Алфавит болгаш ооң ужур-дузазы.

Тыва алфавит.

Сөске ажык эвес үннерниң үжүктөрүн шын бижири.

Й үннүг үжүктөрү (я, е, ё, ю) сөстөргө ажыглаары болгаш шын бижири.

Кадыг (ь) болгаш чымчак (ъ) демдектерни хереглээри.

Морфемика – дыл эртемниң кезээ.

Тыва дылда сөстүң уткалыг кезектери (морфемалар).

Сөстүң тургузуу. Сөстүң дазылы. Төрөл сөстөр.

Сөс чогаадылгасы – дыл эртемниң кезээ

Сөстүң тургустунар аргалары: Морфологтуг (кожумактыг) арга.

Чогаадылга кожумактары. Аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени тургузар кожумактар.

Синтаксистиг арга.

Хурааңгайлаан сөстөр.

Хевир тургузар кожумактар: чүве адының бичеледир, чассыдар кожумактары, демдек адының чадаларының кожумактары, кылыг сөзүнүң болбас хевириниң кожумаа, кылыг сөзүңгө немелде утка киирер кожумактар.

Өскертилге кожумактары: чүве адының падеж, сан, арын кожумактары; кылыг сөзүнүң сан, арын, үе кожумактары.

Сөстүң дөзү: укталган, укталбаан.

Лексикология – дыл эртемниң кезээ.

Сөс болгаш ооң лексиктиг утказы.

Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр.

Сөстөрниң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары. Омонимнер.

Синонимнер. Антонимнер.

Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер.

Фразеологизмнер дугайында билиг.

Фразеологизмнерниң кол демдектери болгаш утказы.

Тыва дылдың тайылбыр болгаш фразеологтуг словарьлары.

Тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказы.

Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы.

Ниили ажыглалдың сөстери.

Ховар ажыглалдың сөстери.

Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери.

Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары.

Фразеологияның дыл эртемниң кезээ болуру.

Тыва дылдың фразеологтуг словарь.

Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжышкыннары болгаш оларның синонимнери.

ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНӨЛДӨР

Бот-тускайлаң түннөлдөргө уругларның бот-башкартынып (боттуг туружун хевирлээр, бодун кым мен дээрзин билири, бодун хүндүлээр, үнөлээр), чүгө өөренип турарының утказын (өөредилге ажыл-чорудулгазынга болгаш сонургалдыг болурунга хамаарыштыр), мораль-этиктиг нормаларны (бодунуң мөзү-бүдүжүңгө хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр, үнөлээр) күүседип билири хамааржыр. Оларны тодаргайлаарга, мындыг:

– россияжи хамааты демнежилге деп билигнің утказын билип, аңаа дүүштүр бодун хевирлээр: төрөөн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Тываның болгаш

Россияның чонунуң төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын, Ада-чуртунуң мурнунга харыысалгалыг болурун угаап билири;

- бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; Тываның, Россияның чоннарының болгаш кижилериниң культурулуг өнчүзүнүң үндезиннерин билири;

- төрөөн тыва дылынга чүве билип алырынга сундулуг, бодун сайзырадырынга болгаш билиин бедидеринге сонугалдыг болуру; өөреникчилерниң боттарының сонугалының болгаш билииниң деңнелиниң аайы-биле келир үеде мергежилин медреселдиг шилип алырынга белен болуру;

- кижиниң болгаш ниитилелдин амыдыралынга өг-бүлениң ужур-дузанын медресеп билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири; өске кижини, ооң бодалын, делегей көрүүшкүнүн, культуразын, дылын, чүдүлгезин болгаш боттут туружун хүндүлээри;

- назы-хар аайы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажил-херээнге болгаш хөй-ниити ажылынга киржири; төрөөн дылга тураскааткан хемчеглерге, класстан дашкаар ажылдарны чорударынга киржири;

- тыва дылга сөзүглелдер дамчыштыр өөредилгеге болгаш күш-ажылга харыысалгалыг болурун хевирлээри, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды шилип алыры; бодунга болгаш өске кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыыл тургузуп турар берге байдалдарда, айыылды болдурбазының дүрүмнерин шингээдири;

- Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазын дамчыштыр эстетиктиг мээ-медреселин сайзырадыры, чараш чүүлдү шингээдири (аңгы-аңгы чоннарның ёзу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштиги делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);

- экологтуг культураның үндезиннерин хевирлээри (бойдушту шинчилээри, көдээ ажил-агыйны билири, бойдушту уран-чечен чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдушту камгалаары).

Эртем харылзаалыг түңнелдерге өөреникчилерниң шупту эртемнерге ажыглап болур кылдыр шингээдири алганы билиглер болгаш өөредилгениң бүгү талалыг: *башкарылгалыг* (ажыл-чорудулгазын боду башкаар, хайгаараар, эдер, идепкейлиг болур, бот тускайлаң ажылдаар), *харылзажылга чорудар/коммуникативтиг* (чугааны чорудуп, кады ажылдаарынга херек чаңчыл-мергежилдерни билир), *угаап шингээдири* (ниити өөредиглиг, ооң иштинде сайгарар, деңнээр, түңнээр, бөлүктээр, чидиг айтырыгны тургузар болгаш ону шиитпирлээр дээн ышкаш) кылдыныглары кирип турар.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- амгы үеде болгаш планнап турары өөредилгениң түңнелдерин сайгарар;
- чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем талазы-биле даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түңнелди баш бурунгаар даап бодаар;

- бир-ле чидиг айтырыгга болгаш ооң болдунар аргаларында үндөзилээн ажил-чорудулганың сорулгазын салыр;

- ажил-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле кылып чорудар ажылдарны тургузуп билер;

- сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шингээдири ажылдары күүседир, оларны канчаар күүседириниң оруктарын тывары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр;

- өөредиглиг болгаш угаап шингээдир чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандылары-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилиир;
- сүмелээн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;
- чидиг айтырыгны (төлөвилел кылырда, шинчилелдер чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;
- сорулганы чедип алырынга шаптыктап турар бергелерни тодарадыр болгаш ону чайладыр аргаларны тывар;
- бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү-бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонуургалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнаар болгаш эде тургузар;
- удуртукчу башкызы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээриниң негелделерин кады тодарадыр;
- ажыл-чорудулгазын үнелээр аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажыл-чорудулгазынга бот - хайгааралды чорудар;
- чедип алган түңнелдериниң болгаш кылган ажылдың үнелел-тайылбырын база ооң төнчүзүндө улам эки чедишкинниг болурунуң аргаларын сүмелээр;
- бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.
- өөредилгениң сорулгаларын чедип алыр дээш, чорудар ажылдарга негелделерни шын тургузар; тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткап билер;
- тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдин негелделерин хостуг ажыглаар;
- ажыл-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделериниң аайы-биле кылган чүүлдерни түңнээр;
- бодунуң чедишкинниг азы чедишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр; чедишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- боду өөредилгениң сорулгаларын тодарадыр, сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар чаа ажылдарны өөредилгеге болгаш угаап шингээдир ажыл-чорудулгага тургузар;
- сорулганы чедип алыр оруктарны (аргаларны) боду планнап тывар;
- бодунуң кылып чорудуп турар ажылын планнаттыг түңнелдер-биле дүүштүрер, бодунуң ажыл-чорудулгазынга хынамчалыг болур, салдыг негелделерниң болгаш тургустунуп келген байдалдың аайы-биле кылдыныгларның аргаларын тодарадыр, херек болза, эде тургузар;
- бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдерин чедип ап турар үеде бодунуң ажыл-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын өскерттип билер;
- бот-хайгаарал, бот-үнелелдин, шиитпир хүлээп алырының болгаш өөредиглиг база угаап шингээдир ажыл-чорудулганың медерелдиг шилилгезин боттандыларының үндезиннерин шингээди алыр.

Өөредилгениң угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- чүвелерни болгаш болуушкуннарны кайы-бир демдээниң аайы-биле бөлүктээр, деңнээр, түңнээр; ийи азы оон-даа хөй чүвелерниң болгаш болуушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаш оларның дөмейлешкек чүүлдерин тайылбырлаар;

- чүвелерни болгаш болуушкуннарны бир-ле дөмейлешкек демдээниң аайы-биле деңневишаан, угаап боданыышкынын илередир;
- сайгарылганы янзы-бүрү талаларындан кылбышаан, бодунуң барымдааларының шиитпирин бадыткаар;
- сөзүглелден хереглеттинип турар (сорулгазының аайы-биле) медээни тывар;
- сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарының уг-шиин сайгарар, утказын долузу-биле билип турар, сөзүглелдин тургузуун билир;
- сөзүглелде чуруп көргүскен болуушкуннарның, кылдыныгларның аразында харылзаалыын тодарадыр;
- сөзүглелде кол бодалды кысказы-биле дамчыдар;
- сөзүглелдин утказын болгаш хевирин сайгарылгалыг түңнээр;
- бойдуска хамаарылгазын чогаадыгларга илередир;
- чугула херек сөстөрни тодарадыр;
- электроннуг хевирде сөзүглелдерни, тыва дылдың словарьларын болгаш тайылбырлыг номнарны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмейлешкек чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээринин үндезиннерин болгаш негелделернин боду тывар, янзы-бүрү харылзааларның чылдагааннарын тодарадыр, харылзаалыг угаап боданыышкынны болгаш түңнелдерни кылыр;
- өөредиглиг болгаш угаап шингээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаш символдарны, таблицалар болгаш схемаларны ажыглап, тургузуп болгаш эде тургузуп билир;
- словарьлар болгаш өске-даа медээ тывар чүүлдерни идепкейлиг ажыглаарының культуразын шингээдип алыр сонургалын сайзырадыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын, бадыткалдарын, даянып турар барымдааларын, даап бодаашкыннарын ылгап, ооң туружун хүлээп ап шыдаар;
- бодунуң үзел-бодалын шын болгаш үндезинниг кылдыр бадыткаар;
- дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;
- бөлүккө өөредилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылыр ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);
- бөлүктүң мурнунга салдырган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дургуржуп ап шыдаар;
- бодунуң кылып чорудар ажылын аас болгаш бижимел хевирге таныштырар;
- чүвени шын чугаалаар болгаш дискуссияга киржип билир;
- чугаа үезинде кады чугаалажып турар кижизи-биле сүмележип шиитпирни үндүрер;
- өөредилгениң болгаш практиканың айтырыгларын шиитпирлээри-биле информастыг курлавырларны сорулга аайы-биле медээ-харылзажылга аргаларын ажыглап дилээр болгаш ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- эш-өөрү азы башкызы-биле демнежип ажыл-чорудулганы организаптап билир; боду чааскаан болгаш бөлүк иштинге ажылдаар;
- маргылдаалыг айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, туружун бадыткаар;

– харылзажылганың сорулгаларын (бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын илередир, ажыл-чорудулганы планнаар дээш о.ө.) чедип алыры-биле янзы-бүрү дыл аргаларын медреселдиг ажылглаар.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай түннелдер.

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- аас болгаш бижимел чугааны, диалог болгаш монологту ылгаар;
- бодунуң чугаазын чогаадыглар бижип сайзырадыр (тоожуушкун, угаап боданышкын);
- аас-биле диалогту тургузар: айтырыг-харыы тургузары, бир кижини (улусту) чугааже хаара тудар, кандыг-бир темага бодалын солчур;
- монологту тургузар: тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын;
- аңгы-аңгы байдалдарда (албан ёзулуг азы хостуг: эш-өөрү, чоок улузу-биле) харылзажылга үезинде чугаа нормаларын сагыыр;

Фонетика болгаш орфоэпия

- «фонетика» болгаш «орфоэпия» деп терминнерни тодарадыр;
- үннүң утка ылгаар шынарларын тайылбырлаар;
- транскрипцияның тускай демдектеринин дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижириинин онзагайларын тайылбырлаар, сөстүң транскрипциязын бижиир болгаш фонетиктиг сайгарылгазын кылыр;
- ажык үннерниң бөлүктээшкенин тайылбырлаар: кыска, узун, өк-биле адаар; артыы одуругнуң кадыг, мурнуу одуругнуң чымчак; эрин-биле адаар, эрин-биле адавас;
- ажык эвес үннерниң бөлүктээшкенин тайылбырлаар: ыткыр, дүлөй; күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар) үннерни
- аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны тайылбырлаар;
- сөстүң үн, үжүүн тодарадып сайгарар;
- ажык үннерниң аяннажылгазынтайылбырлаар, чижектерге көргүзөр;
- бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын адалганың нормаларын сагып азы сагывайн турарын эскерип тайылбырлаар;

Графика

- алфавиттиң ужур-дузазын чугаалаар;
- тыва бижииктиң төөгүзүн тайылбырлаар;
- латинчиткен тыва алфавит биле кирилл алфавидинге үндөзилээн алфавиттиң ылгалын чугаалаар;
- ниитилел амыдыралыңга бижииктиң ужур-дузазын тайылбырлаар;

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы

- морфемика (сөстүң уткалыг кезектери) болгаш сөс чогаадылгазының дыл эртеминиң бир кезээ болурун тодарадыр;
- сөстүң тургузуун тодарадыр, морфемаларны тывар: сөстүң дазылы, кожумактар, дөс (укталган, укталбаан);
- кожумактар хевирлерин (өскертилге, чогаадылга, хевир) ылгаар;
- сөстүң морфемниг сайгарылгазын кылыр;
- сөстүң дазылында дүлөй ажык эвес үннүң ыткыр ажык эвес үн-биле солчу бээрин херек кырында ажылглаар;
- сөс чогаадылгазының кол аргаларын тодарадыр;
- аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени чогаадылга кожумактарының дузазы-биле тургузар;

– өскертилге кожумактарын (чүве адының падеж, сан, хамаарылга, кылыг сөзүнүн сан, арын, үе) тодарадыр;

– хевир өскертир кожумактарны (чүве адының бичеледир, чассыдар хевири, демдек адының чадалары, кылыг сөзүнүн болбас болгаш немелде утка илередир хевирлеринин)

№	Дылдың адырлары	Программа аайы-биле темалар	Ша кт	Ай, хүнү
---	-----------------	-----------------------------	-------	----------

тодарадыр болгаш ылгаар:

–лыг, -зыг, -кыр, -кы деп кожумактарның болгаш ооң фонетиктиг вариантыларының демдек ады тургузарынга ажыглаарын тайылбырлаар;

– сөстүн дөзүн шыяр;

– сөстүн дөзүн тодарадыр: укталган, укталбаан;

Лексикология болгаш фразеология

– лексикологияның кол билиглерин тодарадыр;

– кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүн ужур-дузанын билир;

– чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни, сөстүн дортболгаш доора уткаларын ылгаар болгаш сөзүглелден тывар;

– синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзыларын сөзүглелден тывар, бердинген сөстөрниң синонимнер, антонимнер, омонимнерин тывар, оларны чугаага ажыглаар;

– кол демдектериниң аайы-биле быжыг сөс каттыжышкынын таныыр, сөзүглелден тывар, синонимниг одуруг тургузарынга ажыглаар, утказын тайылбырлаар;

– чугаадан табу сөстөрни чайладыр, оларны эвфемизмнер-биле солуур;

– тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказын тайылбырлаар – үлегерлээн лексика (ниити түрк, моол болгаш төвүт, кыдат, эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алышкыннар).

– ниити ажыглалдың сөстөрүн ылгап билир болгаш чугаага ажыглаар;

– кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер, эргижирээн сөстер (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер, жаргоннарны ылгаар, сөзүглелден тывар;

– литературлуг дылды диалектизмнерден ылгаар;

– хуу аттарның янзыларын: топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнерни ылгап билир, сөзүглелден тывар, чижектерге көргүзөр;

– орус-тыва дылдарда дөмейлешкек фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) чижектерин айтыр, оларның синоним сөстөрүн тывар;

– фразеологизмнер-биле домактарны тургузар;

– үлегерлеп алышкыннарның, кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн, фразеологизмнерниң бодунуң болгаш өскелерниң чугаазында чөптүг ажыглаттынып турарын хайгаараар;

				План езугаар	Херек кырында
1.	Тыва дыл дугайында	Кириилде кичээл. Тыва дыл дугайында. Дыл болгаш чугаа.	1	05.09	
2.		Эге класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары. Үн болгаш үжүк.	1	06.09	
3.		Чугаа кезектери. Чүве ады. Демдек ады.	1	09.09	
4.		Ат орну. Кылыг сөзү.	1	12.09	
5.		Хыналда диктант. Сентябрь бирде.	1	13.09	
6		Частырыглар-биле ажыл. Шын бижилге дүрүнери.	1	16.09	
7	Лексика	Лексика дугайында билиг.	1	19.09	
8		Сөстүң лексиктиг утказы.	1	20.09	
9.		Тыва, орус дылдарның тайылбырлыг словарьларының дугайында.	1	23.09	
10		Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр.	1	26.09	
11		Сөстүң дорт болгаш доора уткалары	1	27.09	
12		Омонимнер,		30.09	
13		Лексиканың темалыг бөлүктөрү.	1	03.10	
14		Синонимнер дугайында билиг.	1	04.10	
15		Антонимнер дугайында билиг.	1	07.10	
16		Табу болгаш эвфемизмнер.	1	11.10	
17		Фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжыышкындары.	1	03.10	
18		Фразеологизмнерниң лексиктиг сайгарылгазы	1	04.10	
19	Фонетика	Фонетика дугайында билиг. Чугаа органнары болгаш чугаа уннери.	1	07.10	
20		Артикуляция болгаш транскрипция дугайында эге билиг.	1	08.10	
21		Дылдың үн ситемазы: ажык болгаш ажык эвес үннер. Ажык уннернин болуктээшкени. Өк-биле адаар ажык уннерлиг сөстөр, оларны шын бижири.	1	11.10	

22		Өк-биле адаар ажык үннерлиг состер, оларны шын бижири.	1	14.10	
23		Й уннуг ужуктер (я, е, е,ю), оларны шын бижири болгаш ажыглаары	1	15.10	
24		Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини. Дүлей, ыткыр, аяр ажык эвес үннер.	1	18.10	
25		Ажык эвес үннерниң үжүктерин шын бижири.	1	21.10	
26		Хыналда диктант «Тооруктаанывыс»	1	22.10	
27		Частырыглар-биле ажыл. 1-ги улдунда ооренгенин катаптаары	1	25.10	
2-ги улдун					
28		Т-Д , П-Б деп үннерниң үжүктерин шын бижири.	1	07.11	
29		Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чуруму. Сөске ажык эвес үннерниң дөмейлежири.	1	08.11	
30	Графика. Орфоэпия	Графика. Орфоэпия.	1	11.11	
31		Сөс иштинге ажык эвес үннерниң ыткыр болгаш дүлей хевирлерининң солчуру. Сөске кожумактарның немежир чуруму.	1	14.11	
32		Слог болгаш оон хевирлери.Состу кожурерининң чуруму. Ударение дугайында билиг. Тыва дылда ударениениң туружу, хевири.	1	15.11	
33		Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чуруму. Сөске ажык эвес үннерниң дөмейлежири.	1	18.11	
34		Фонетиктиг сайгарылга.	1	21.11	
35		Орфоэпия дугайында билиг. Тыва Орфоэпияның чугула айтырыглары: нарын состернин шын адалгазы.	1	22.11	
36		Фонетикага ниити катаптаашкын.Фонетиктиг сайгарылга.	1	25.11	
37		Эдертиг. Черликпен.	1	28.11	
38		Эдертигниң сайгарылгазы.	1	29.11	
39	Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы	Сөстерниң уткалыг кезектери (морфемалар)	1	02.12	

40		Сөстөрнiң уткалыг кезектери (морфемалар)	1	05.12	
41		Дөс дугайында билиг. Өскертилге кожумактары.	1	06.12	
42		Сөс тургузуунуң сайгарылгазы.	1	09.12	
43		Морфологтуг (кожумактыг) арга	1	12.12	
44		Синтаксистиг арга-биле (ийи достун каттышканындан) чаа состу чогаадыры.	1	13.12	
45	Сөс чогаадылгазы	Морфологтуг болгаш синтаксистиг аргалар-биле укталган сөстөрнi сайгарарының чуруму.	1	16.12	
46		Синтаксистиг арга-биле (ийи достун каттышканындан) чаа состу чогаадыры.	1	19.12	
47		Морфологтуг болгаш синтаксистиг аргалар-биле укталган сөстөрнi сайгарарының чуруму.	1	20.12	
48		Сөс чогаадылгазынга катаптаашкын	1	23.12	
49		Хыналда диктант «Делгелге». (ДЧ, ар 23)	1	26.12	
50		Частырыглар-биле ажыл. Таблица-биле ажыл.	1	27.12	
		3-кү улдуң			
51	Морфология	Чугаа кезектери. Чүве адының ниити утказы, грамматиктиг демдектери.	1	13.01	
52		Тодаргай болгаш туугай чүве аттары.	1	16.01	
53		Хуу болгаш ниити чүве аттары	1	17.01	
54		Ч.с Кыска хемчээлдиг өөрeдиглиг Эдeртиг « Адыг оолдарынын эжингени» (Э.Ч, ар 12)	1	20.01	
55		Хуу чүве аттарын шын адаары болгаш бижири.	1	23.01	
56		Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери.	1	24.01	
57		Чүве аттарының саны. Чүве аттарының сан кожумактарын шын бижири.	1	27.01	
58		Чүве аттарының хамаарылга хевир болгаш оон кожумактары. Чүве аттарының хамаарылга кожумактарың шын бижири.	1	30.01	

59		Улегерлеп алган чуве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири	1	31.01	
60		Чуве аттарынын падежтери. Адаарынын падежи.	1	03.02	
61		Хамаарыштырарының падежи. Бээринин падежи.	1	06.02	
62		Онаарынын падежи. Турарынын падежи.	1	07.02	
63		Унеринин падежи. Углаарынын падежи.	1	10.02	
64		Чуве аттарының падеж кожумактарын шын бижири.	1	13.02	
65		Улегерлеп алган сөстөрнүн сан, падеж хевирлерин шын бижири.	1	14.02	
66		Чуве адынын морфологтук сайгарылгазы.	1	17.02	
67	Демдек ады	Демдек адының грамматиктиг утказы.	1	20.02	
68		Демдек аттарының тургузуунун аайы-биле бөлүктери болгаш чогаадылгазы.	1	21.02	
69		Шынарының демдек аттары, оларның чадалары	1	24.02	
70		Демдек аттарының темалыг бөлүктери.	1	27.02	
71		Хамаарылганың демдек аттары	1	28.02	
72		Демдек адының синтаксистиг хулээлгези	1	03.03	
73		Демдек адынын морфологтук сайгарылгазы.	1	06.03	
74		Демдек аттарынга ниити катаптаашкын.	1	07.03	
75		Эдертиг. Угаанныг Калчан-Шилги.	1	10.03	
76		Сан адының утказы.	1	13.03	
77		Сан адының морфологтук тургузуу. Бөдүүн, нарын, каттышкан сан аттары.	1	14.03	
78		Хыналда диктант. Эзирниң өлгени (Д.Ч.арын 18)	1	17.03	
79		Частырыглар-биле ажыл. Орфоргафтыг словарь-биле ажыл.	1	20.03	
80		3-кү улдуңда ниити өөрөнгенинге катаптаашкын	1	21.03	
		4-кү улдуң			
81	Сан ады	Сан адынын бөлүктери. Түң сан ады.	1	03.04	
82		Аңгылаар сан аттары. Чоокшуладыр сан ады	1	04.04	

82		Чыырының сан аттары	1	07.04	
84		Дугаар сан ады.	1	10.04	
85		Сан аттарының хүлээлгелери.	1	11.04	
86		Сан адының морфологтуг сайгарылгазы.	1	14.04	
87		Сан адынын нарын состер тургузары болгаш быжыг сос каттыжыышкынарынга киржилгеzi.	1	17.04	
88		Сан адын чугаага шын ажыглаары.	1	18.04	
89		Сан адынга катаптаашкын	1	21.04	
90	Синтаксис	Сөс каттыжыышкыны.	1	24.04	
91		Сөс каттыжыышкыннарынын грамматиктиг уткалары.	1	25.04	
92		Сөс каттыжыышкыннарында сөстөрнин холбаалары.Каттыжылга холбаазы	1	28.04	
93		Башкарылга холбаазы.	1	05.05	
94		Башкарылга холбаазы.	1	08.05	
95		Хамааржылга холбаазы.	1	12.05	
96		Хамааржылга холбаазы.	1	15.05	
97		Тааржылга холбаазы.	1	16.05	
98		Тааржылга холбаазы.	1	19.05	
99		Хыналда диктант. Эки дузалакчы. Д.Ч (арын 48)	1	23.05	
100		Частырыглар-биле ажыл. Сөзүглел-биле ажылдар.	1	26.05	
101		Ниити чылда өөрөнгенинге катаптаашкын	1	29.05	
102		Түңнел кичээл.Тест-биле ажыл.	1	30.05	